

بررسی تحقیقات تاریخ اسلام در مراکز علمی برزیل

تاریخ دریافت: ۹۴ / ۹ / ۱۵ تاریخ تأیید: ۹۴ / ۱۲ / ۱۲

محمدحسین قربانیان*

چکیده

یکی از مهم‌ترین بایسته‌ها، جهت تولید و اشاعه‌ی فرهنگ اسلامی در جوامع غیر اسلامی، شناخت درست ابعاد آشنایی جامعه‌ی هدف با فرهنگ اسلامی است. رسالت اصلی این مقاله، شناخت یکی از ابعاد آشنایی جامعه‌ی برزیل با فرهنگ اسلامی و بررسی پژوهش‌های انجام‌شده درباره تاریخ اسلام در مراکز علمی و اسلامی برزیل است. توجه به این‌که کنکاش در این موضوع یا موضوعات مشابه در جامعه علمی ایران بی‌سابقه است، ضرورت پرداختن به این موضوع را دوچندان می‌کند. نوشتار حاضر می‌کوشد تا با بررسی سیر تحولات تحقیقات تاریخ اسلام در برزیل، به برخی از سؤالات مهم در این زمینه از جمله سؤالات زیر پاسخ دهد:

پژوهش‌های انجام‌شده در برزیل، بیشتر درباره چه موضوعاتی از تاریخ اسلام شکل گرفته است؟ این آثار بیشتر در چه بازه زمانی تولیدشده‌اند؟ سیر تاریخی مطالعات و پژوهش‌های تاریخی درباره اسلام چگونه است؟ پژوهش‌های انجام‌شده تا چه حد تحت تأثیر گرایش شیعی نوشته‌شده‌اند؟ سهم هرکدام از پژوهشگران بومی و غیربومی در این پژوهش‌ها چه میزان است؟ و پژوهشگران تا چه میزان به مباحث تخصصی تاریخ اسلام ورود کرده‌اند؟

واژه‌های کلیدی: مطالعات تاریخ اسلام، برزیل، آمریکای لاتین، مراکز علمی برزیل، مراکز اسلامی برزیل

مقدمه

محور اصلی این پژوهش، بررسی پژوهش‌هایی است که درباره تاریخ اسلام در مراکز علمی کشور برزیل انجام شده است. انگیزه‌ی اصلی در انجام این پژوهش، رسیدن به طرحی استوار برای انتشار معارف و منابع اسلامی در آمریکای لاتین به‌ویژه برزیل است. از این رو، شناخت تاریخچه‌ی مطالعات و پژوهش‌های اسلامی در این منطقه، ضروری به نظر می‌رسد. برای پاسخ به این سؤال که «چگونه معارف اسلامی را در برزیل و آمریکای لاتین اشاعه دهیم؟» ابتدا باید به سؤالات جدی‌تری پاسخ دهیم. از جمله اینکه جامعه برزیل چه مقدار با اسلام آشنایی دارد؟ پژوهش‌ها و فعالیت‌های علمی در مورد مسائل اسلامی، تاکنون چه بوده است؟ این فعالیت‌های پژوهشی، بیشتر توسط موافقان اسلام بوده است یا مخالفان آن؟ نقش گرایش شیعی در تأثیرگذاری بر این مطالعات و پژوهش‌ها تا چه حد بوده است؟ بیشتر به چه جنبه‌هایی از مسائل اسلامی علاقه نشان داده شده است و چه جنبه‌هایی مغفول مانده است؟ ظرفیت و چشم‌انداز فعالیت‌های اسلامی در این منطقه چگونه است؟

در این نوشتار، سعی بر این است که به این سؤالات پاسخ داده شود اما نه در گستره‌ی تمامی مسائل اسلامی، بلکه صرفاً در حوزه‌ی تاریخ اسلام. این تحقیق بخشی از یک پازل بزرگ پژوهشی، در مورد وضعیت و تاریخچه‌ی مطالعات اسلامی در برزیل است. برای ارائه‌ی این پژوهش، ابتدا بانک اطلاعاتی برای جمع‌آوری اطلاعات، ایجاد شد و سپس با مراجعه به کتابخانه آنلاین دانشگاه‌های برزیل، تمامی کلیدواژه‌های مرتبط با اسلام و تاریخ اسلام جستجو شد و پژوهش‌های بسیاری در خلال این جستجو اجماً بررسی شد. در جستجوهای تکمیلی از مراکز علمی برزیل، برخی از کتابخانه‌ها و کتاب‌فروشی‌های بزرگ برزیل همچون «کتابخانه ملی برازیلیا»، «کتابخانه موزه

سائوپائولو» و «فروشگاه کتاب سارایوا»^۱ به صورت کامل جستجو شد. بعد از تکمیل بانک اطلاعاتی، یافته‌هایی که در ارتباط با تاریخ اسلام و یا مربوط به پژوهش‌ها در برزیل نبود، کنار گذاشته شد. در مورد مراکز اسلامی در برزیل نیز، در حد امکان به برخی از آن‌ها، حضوری مراجعه شد و پی‌جویی دیگر مراکز اسلامی نیز با مراجعه به پایگاه اطلاع‌رسانی آن‌ها، انجام شد.

روش تحقیق

برای بررسی سیر تحول پژوهش‌های تاریخ اسلام در مراکز علمی برزیل، ابتدا لیست پژوهش‌های انجام‌شده در موضوع تاریخ اسلام جمع‌آوری شد. پس‌از آن با تحلیل کیفی داده‌های موجود، سعی شد تا پاسخ‌های مناسبی برای پرسش‌های این پژوهش ارائه گردد.

۱- روش جمع‌آوری اطلاعات در تحقیق

با توجه به اینکه تمامی منابع این پژوهش به زبان پرتغالی است، جمع‌آوری اطلاعات موردنیاز زحمتی دوچندان می‌طلبید، از این‌رو پژوهش کتابخانه‌ای در کتابخانه‌های معتبر و فضای مجازی با جستجو در «واژگان کلیدی» در موضوع تاریخ اسلام انجام شد و لیست آثار کتابخانه‌های معتبر دانشگاهی برزیل، مورد جستجو قرار گرفت.

در سیر جستجو میان واژگان کلیدی برای رسیدن به داده‌های مناسب، برخی دوره‌های حکومتی، وقایع مهم، شخصیت‌ها و مکان‌هایی که احتمال جذابیت بیشتری برای محقق غربی و به‌ویژه برزیلی دارند، مورد تأکید قرار گرفت؛ مثل جنگ‌های صلیبی، فتح اندلس و شبه‌جزیره ایبری، فتح قسطنطنیه، صلاح‌الدین ایوبی، ابن رشد و کاخ الحمراء.

۲- منابع جستجو برای جمع‌آوری اطلاعات

- کتابخانه‌های مرجع مثل کتابخانه‌ی دانشکده فلسفه و الهیات دانشگاه ایالتی سائوپائولو
- مجلات تخصصی
- کتاب‌های فهرست
- لیست پایان‌نامه‌های دانشکده‌های مرتبط با این موضوع
- سایت‌های اینترنتی مرتبط با گروه‌ها و مراکزی که در این زمینه فعالیت می‌کنند.
- جستجوی عمومی در فضای مجازی

بررسی سیر تحول مطالعات تاریخ اسلام در برزیل

۱- سیر تاریخی گستره‌ی منابع استفاده‌شده در پژوهش‌های مربوط به تاریخ اسلام

یکی از انگیزه‌های اصلی از نگارش این تحقیق آن است که در پژوهش‌های برزیلی درباره تاریخ اسلام تا چه حد از منابع اصیل اسلامی و چه میزان از تحقیقات مستشرقین غربی استفاده شده است؟ در هر صورت، برای رسیدن به نتیجه‌ای مطلوب، باید تمامی آثاری که درباره تاریخ اسلام در برزیل موجود است، گرچه اجمالاً، مورد بررسی قرار گیرد؛ بنابراین آغاز این سیر تاریخی به کتب پرتغالی‌زبان و آثار یافت شده محدود نمی‌شود، بلکه به نظر می‌رسد برای اینکه فضای بحث بهتر تبیین شود، ابتدا باید نقش زبان‌های دیگر و پژوهش‌های وارداتی به برزیل که قدمت بیشتری از تحقیقات بومی برزیلی در این زمینه دارند، مورد بررسی قرار گیرد:

۱-۱- نقش زبان‌های مختلف در تحقیقات تاریخ اسلام در برزیل

اولین نکته در مطالعات تاریخ اسلام در مراکز دانشگاهی برزیل، این است که این مطالعات فقط به زبان پرتغالی نبوده و آثار پژوهشی از زبان‌های دیگر نیز در این پژوهش‌ها تأثیرگذار بوده‌اند. آثار پژوهشی از زبان‌هایی همچون اسپانیولی، فرانسه، انگلیسی و در محدود مواردی ایتالیایی نیز سهم بسزایی در مطالعات تاریخ اسلام در برزیل دارند، همچنان که به تدریج منابع اصیل اسلامی و زبان عربی و فارسی نیز جای خود را در منابع پژوهش‌های برزیلی باز می‌کنند.

نکته‌ی دیگر این که نباید از نقش بارز زبان اسپانیولی در مطالعات علمی در برزیل غافل شد؛ چراکه تمام کشورهای حوزه‌ی آمریکای لاتین جز برزیل، اسپانیولی زبان هستند. علاوه بر آن، پیوندهای فرهنگی و تاریخی برزیل همواره با «شبه‌جزیره‌ی ایبری»^۱ حفظ شده است و در بسیاری از جهات هنوز از آن منطقه متأثر است. نکته‌ی مهم دیگر آن که فهم زبان اسپانیولی برای پرتغالی‌زبان‌ها، بسیار آسان‌تر از دیگر زبان‌های لاتین است و بسیاری از مردم عادی برزیل، قادر به فهم و مکالمه به زبان اسپانیولی هستند. شاید بتوان گفت اختلاف این دو زبان بسیار کمتر از نقاط اشتراک آن بوده^۲ و بسیاری، این دو زبان را به مثابه دو لهجه از یک‌زبان لاتین می‌دانند.

زبان‌های انگلیسی و فرانسوی نیز به خاطر بین‌المللی بودن آن‌ها، در محافل علمی، نقش بسزایی را ایفا می‌کنند. به نظر می‌رسد از ابتدا نقش آثار فرانسوی بیشتر بوده اما به‌مرورزمان، آثار انگلیسی سهم بیشتری را به خود اختصاص داده است.

۱. شبه جزیره ایبری منطقه‌ای در جنوب غربی اروپا قرار است و کشورهای اسپانیا، پرتغال، آندورا و جبل‌الطارق را در بر می‌گیرد.

۲. Comparison of Portuguese and Spanish, Wikipedia.org, available at:

http://en.wikipedia.org/wiki/Comparison_of_Portuguese_and_Spanish, ۳۱ فروردین ۱۳۹۲

برای ارائه‌ی شواهدی بر این مدعا، آثار پژوهشی سه کتابخانه‌ی مطرح در دانشگاه‌های برزیل را مورد بررسی و مقایسه قرار خواهیم داد. در این بررسی سامانه اینترنتی سه دانشگاه مطرح برزیل در مورد مطالعات اسلام و تاریخ اسلام، مورد بررسی قرار گرفته است:

۱- دانشگاه ایالتی سائوپائولو^۱ (USP)

۲- دانشگاه کاتولیک برزیل^۲ (PUC)

۳- دانشگاه فدرال ریودوژانیرو^۳ (UFRJ)

در این بررسی یکی از مهم‌ترین کلیدواژه‌ها برای یافتن پژوهش‌های مربوط به اسلام یعنی کلیدواژه «اسلام»^۴ است. هدف از این بررسی این است که بدانیم در قفسه‌ی «اسلام» هر کدام از این کتابخانه‌ها چه تعداد اثر وجود دارد و سهم زبان‌های مختلف در آثار مربوط به اسلام در این کتابخانه چه میزان است؟

نمودار ۱ (نمودار مقایسه تعداد کتب اسلامی در سه کتابخانه معتبر دانشگاهی)

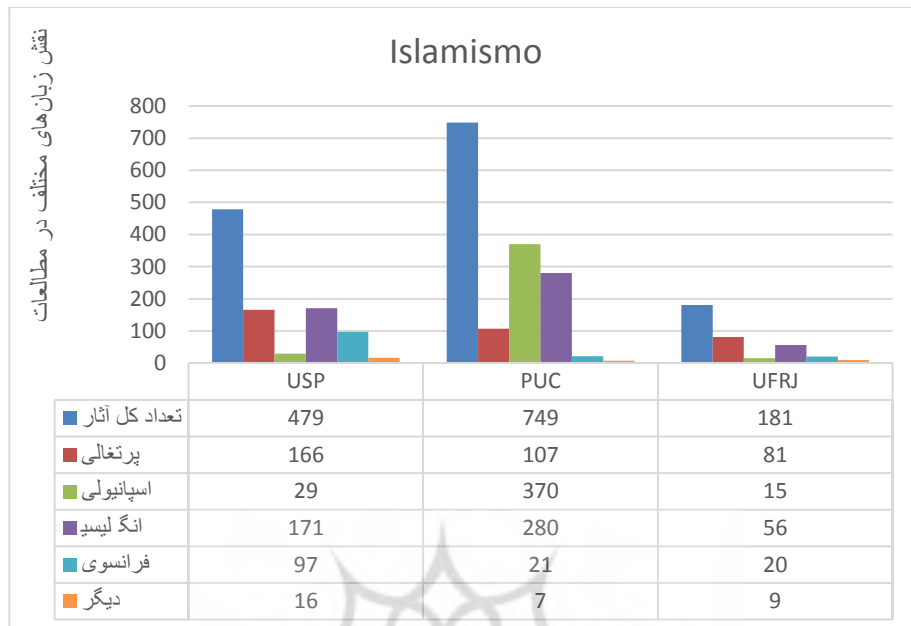
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. <http://www5.usp.br/>

۲. <http://www.pucsp.br/home>

۳. <http://www.ufrj.br/>

۴. islamismo

البته نقش دیگر زبان‌ها تنها در این کلیدواژه منحصر نیست. به‌طور مثال در کلیدواژه‌هایی همچون «مستعربین» و «تاریخ شبه‌جزیره ایبری»، می‌توان به راحتی برتری آثار اسپانیولی را بر آثار دیگر زبان‌ها مشاهده کرد و یا در کلیدواژه‌هایی همچون «جنگ‌های صلیبی»، نقش آثار انگلیسی به مراتب بیشتر از دیگر زبان‌هاست^۱.

۱-۲- سیر زمانی پژوهش‌های دانشگاهی درباره تاریخ اسلام در برزیل

می‌توان تاریخچه پژوهش‌های تاریخ اسلام در برزیل را به دو بخش کلی تقسیم کرد:

بخش اول: پژوهش‌های اسلامی قبل از قرن بیست و یکم

بخش دوم: پژوهش‌های اسلامی در قرن بیست و یکم

۱. متأسفانه برای این مباحث نمی‌توان به سامانه‌ی اینترنتی کتابخانه‌های نامبرده ارجاع داد چراکه عموماً به خاطر مسائل امنیت سایبری قابلیت ارجاع به این سامانه وجود ندارد.

به نظر می‌رسد مطالعات تاریخی درباره اسلام از ابتدا تا آغاز قرن بیست و یکم، به مراتب کمتر از آن در یک دهه‌ی اخیر باشد. دلایل مختلفی می‌توان برای آن برشمرد که اجمالاً به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

- رشد ارتباطات و ورود به عصر انفجار اطلاعات در قرن بیست و یکم.
- توجه بیشتر غرب و به‌ویژه آمریکای لاتین به اسلام و مناطق اسلامی و تحولات آن.
- رشد مدنی و افزایش سطح تحصیل جامعه‌ی برزیل از ابتدای قرن بیست و یکم.

۱-۲-۱- پژوهش‌های اسلامی در برزیل قبل از قرن بیست و یکم

برای دریافت تاریخ دقیق مطالعات تاریخ اسلام در برزیل باید قدیمی‌ترین کتاب‌های موجود در این زمینه را در برزیل یافت. قدیمی‌ترین کتاب مربوط به سال ۱۷۸۸ میلادی است. این کتاب به زبان فرانسوی بوده و به مقایسه سه شخصیت مذهبی^۱ تاریخی شرق یعنی «زرتشت»، «کنفوسیوس» و «محمد» می‌پردازد.^۱

قدیمی‌ترین کتاب به زبان پرتغالی نیز مربوط به سال ۱۹۳۱ میلادی با نام «اسطوره‌های شرق»^۲ است. البته سیر زمانی کلیه‌ی کتاب‌هایی که در مورد تاریخ اسلام در برزیل نوشته شده است در فصل سوم با جزئیات کامل ذکر شده است. در این دوره‌ی زمانی به چند نکته می‌توان اشاره نمود:

اولین نکته اینک تقریباً تمامی مراکز دانشگاهی در برزیل در قرن بیستم تأسیس شده‌اند. هرچند دانشگاه علوم نظامی ریودوژانیرو در سال ۱۷۹۲ تأسیس شد و قبل از آن کلیسای کاتولیک سیستم آموزشی خود را داشت، اما اولین دانشگاه برزیل در سال

۱. Pastoret, Claude Emmanuel Joseph Pierre marquis de, Zoroastre, Confucius et Mahomet comparés comme sectaires, législateurs et moralistes, chez Buisson, 1788.

۲. Lendas do Oriente.

۱۹۰۹ در ایالت آمازون پایه‌گذاری شد^۱ و قبل از آن مرکز علمی قابل اشاره‌ای مشغول به کار نبوده است؛ بنابراین مسلماً پژوهش‌های دانشگاهی نیز باید پس‌از این تاریخ شکل گرفته باشد.

نکته‌ی دوم در مورد دوره‌ی زمانی قبل از قرن بیست و یکم، فعالیت مسلمانان و نهادهای اسلامی در برزیل است. در این دوره بسیاری از کتب قدیمی به زبان عربی منتشر شد اما رفته‌رفته با آشنایی بیشتر مسلمانان با فرهنگ و زبان پرتغالی، آثار عمیق‌تری از ایشان در این زمینه به زبان پرتغالی ارائه می‌شد.

نکته‌ی سوم، فعالیت سازمان‌ها و مراکز رسمی وابسته به دولت‌های اسلامی در این دوره است. به‌طور مثال سفارت عراق، مصر و ایران سعی می‌کردند جامعه‌ی برزیل را بیشتر با معارف و آثار اسلامی آشنا کنند. البته همه‌ی این آثار درباره تاریخ اسلام نبوده بلکه درباره مفاهیم مختلف اسلامی است.

و نکته‌ی پایانی، نقش چشم‌گیر دیگر زبان‌ها در این دوره‌ی زمانی است. همان‌طور که قبلاً اشاره شد به دلیل تازه تأسیس بودن بسیاری از نهادهای علمی در برزیل، بخش وسیعی از آثار مطالعاتی به زبان‌های غیربومی (پرتغالی) است اما این روند در دهه‌ی اخیر کاملاً متفاوت شده و ما شاهد انتشار گسترده کتاب‌های پرتغالی‌زبان درباره اسلام، در برزیل هستیم.

۲-۱- پژوهش‌های اسلامی در برزیل در قرن بیست و یکم

با ورود به قرن بیست و یکم، شاهد رشد چشم‌گیر آثار پژوهشی درباره اسلام و تاریخ اسلام در برزیل هستیم و شاید بتوان گفت که کلیه‌ی آثار پژوهشی درباره تاریخ اسلام تا سال ۲۰۰۰ میلادی به‌اندازه‌ی یک دهه‌ی اخیر نیستند.

۱. Brazilian science and technology, available at:

http://en.wikipedia.org/wiki/Brazilian_science_and_technology, ۴ اردیبهشت‌ماه ۱۳۹۲

نکته‌ی قابل توجه در این دوره‌ی زمانی، فعالیت گسترده مسلمانان عربی-برزیلی از جمله «دنیل پائولو فرح»^۱، «مصطفی ممد جروچی»^۲ و «میگوئل عطیه فیلهو»^۳ هستیم که با افزایش آثار مطالعاتی و با کیفیت‌بخشی به آن و پرداختن به مسائل تخصصی‌تر در تاریخ اسلام؛ در این میدان نقش بسزایی دارند. البته نقش دیگر زبان‌ها به‌ویژه اسپانیولی و انگلیسی در این دوره‌ی زمانی نیز چشم‌گیر است و شاید بتوان گفت بسیاری از آثار از زبان انگلیسی ترجمه شده‌اند.^۴

۲- سیر تاریخی نقش‌آفرینی پژوهشگران بومی و غیربومی در پژوهش‌های تاریخ اسلام

تشخیص دقیق پژوهشگران بومی و غیربومی بسیار مشکل است. مشکلی که در بررسی این قسمت با آن‌ها مواجه بودم، عدم تشخیص درست ملیت برخی از پژوهشگران بود. به‌طور مثال برخی از نویسندگان مسلمان و عرب نامی کاملاً عربی دارند و احتمال اینکه از قشر عرب-برزیلی‌ها بوده باشند، کم نیست یا نویسنده‌ای که به پرتغالی‌زبان بودن او اطمینان داشته‌ام اما ملیت دقیق او که برزیلی است یا پرتغالی مشخص نشد؛ مثل «ادواردو دیاس». در هر صورت با جستجو در مورد پژوهشگران و نویسندگان، سعی شد پژوهشگران غیربومی از پژوهشگران بومی تفکیک شود.

۲-۱- سیر تاریخی نقش پژوهشگران بومی در برزیل

از آغاز قرن بیست و یکم، روند رشد پژوهش‌ها کاملاً متفاوت از قبل بوده است و شاید با کمی مسامحه بتوان گفت، تاریخ پژوهش‌های تاریخ اسلام به‌ویژه از سوی پژوهشگران بومی، در این دو دهه‌ی اخیر شکل گرفته است.

۱. Paulo Daniel Farah.

۲. Mamede Mustafa Jarouche.

۳. Miguel Attie Filho.

۴. ر.ک: قربانیان، محمدحسین، بررسی تحقیقات تاریخ اسلام در مراکز علمی برزیل، دانشگاه باقرالعلوم (ع)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، فصل سوم.

۱-۱-۲- نقش پژوهشگران بومی در دو دهه‌ی اخیر

اگر بخواهیم پژوهشگران را بر اساس سطح کمی و کیفی پژوهش‌ها اولویت‌بندی کنیم، بدون شک پژوهشگران عرب-برزیلی در صدر جدول قرار می‌گیرند؛ که در ادامه به معرفی اجمالی برخی از آن‌ها پرداخته می‌شود:

۱. پائولو دنیل فرح: وی در سال ۱۹۹۴ میلادی مدرک کارشناسی خود را از دانشگاه ایالتی سائوپائولو اخذ کرد و در رشته‌های زبان‌شناسی و ادبیات تطبیقی، کار خود را ادامه داد. دنیل فرح یکی از اساتید به نام درزمینه ادبیات عرب و تاریخ اسلام و خاورمیانه هست و آثار پژوهشی بسیاری را به رشته‌ی تحریر درآورده است و مدیر موسسه مطالعات عربی^۱ متعلق به دانشگاه ایالتی سائوپائولو است. برخی از کتاب‌های دنیل فرح به زبان‌های انگلیسی، عربی، فرانسوی و آلمانی ترجمه شده است. دنیل فرح در میان رسانه‌های برزیلی، به طرفداری از مواضع جمهوری اسلامی ایران معروف است و همیشه در مسائل مختلف تمایل شدید خود به گفتمان جمهوری اسلامی ایران را ابراز می‌کند.

۲. میگوئل عطیه فیلهو: وی مدرک فوق دکترا فیلسفه‌ی خود را در سال ۲۰۰۶ میلادی از دانشگاه ایالتی سائوپائولو گرفته است. میگوئل فیلهو، بیشتر در تاریخ فلسفه‌ی اسلامی فعالیت کرده است. وی مشهورترین «ابن‌سینا شناس» در برزیل است و اکثر کتاب‌های او یا در مورد ابن‌سینا است و یا بخش عمده‌ای از آن در مورد این فیلسوف بزرگ اسلامی هست. وی مدیر گروه تحقیقات فلسفه و تاریخ اندیشه‌ی اسلامی در دانشگاه ایالتی سائوپائولو است.

۳. محمد مصطفی جروچی: مصطفی جروچی در سال ۲۰۰۹ میلادی مدرک فوق دکترا خود را در رشته‌ی ادبیات و فرهنگ عرب از دانشگاه ایالتی سائوپائولو اخذ کرده است. ترجمه‌ی کتاب «هزار و یک‌شب»، وی را در برزیل مشهور کرد. تخصص او بررسی

۱. Centro de Estudos Árabes da USP.

ادبیات عرب و به‌ویژه بررسی متون تاریخی اسلامی و عربی است. بیش از ۱۴۴ اثر پژوهشی ثبت شده از این پژوهشگر در کتابخانه دانشکده فلسفه، ادبیات و علوم انسانی دانشگاه ایالتی سائوپائولو وجود دارد که البته همه‌ی آن‌ها مربوط به پژوهش‌های تاریخ اسلام نیست.

۴. مارکو لوچزی^۱: استاد دانشگاه فدرال ریودوژانیرو در رشته‌ی ادبیات است و بیشتر فعالیت‌های او نیز در رشته‌ی ادبیات هست. مارکو لوچزی مانند سه محقق نامبرده‌ی پیشین، در اسلام‌شناسی و به‌ویژه تاریخ اسلام، در برزیل مطرح نیست اما یکی از اساتید به نام در رشته‌های علوم انسانی در برزیل است که آثاری درباره اسلام از خود به‌جای گذاشته است.

۵. پیتر رابرت دمنت^۲: وی در سال ۱۹۸۹ میلادی در آمستردام هلند، مدرک دکترای خود را در رشته‌ی تاریخ مدرن و معاصر گرفت. دمنت از سال ۱۹۹۲ تا ۲۰۰۰ در دانشگاه‌های حیفا و اورشلیم اسرائیل مشغول به فعالیت و پژوهش بود و بسیاری از ۶۰ مقاله‌ی ثبت شده‌ی او در مورد ایران، عراق و روابط کشورهای اسلامی با اسرائیل است.^۳ از دیگر پژوهشگران بومی که در این زمینه فعالیت داشته‌اند، می‌توان از «میشل سلیمان»^۴ «نجلا محمود کامل»^۵ «علی کامل»^۶ و «آیدا رمضان هنانیا»^۷ نام برد.

۱. Lucchesi, Marco.

۲. Demant, Peter Robert.

۳. قابل دسترس در:

<https://uspdigital.usp.br/tycho/CurriculoLattesMostrar?codpub=E7A4033DE8FE> ۲۵

فروردین ۱۳۹۲

۴. Sleiman, Michel.

۵. Kamel, Najla Mahmoud.

۶. Kamel, Ali.

۷. Hanania, Aida Ramezá.

تمامی پژوهشگران بومی نامبرده، افرادی هستند که بیشتر آثار آن‌ها در دو دهه‌ی اخیر منتشر شده است.

۲-۱-۲ نقش پژوهشگران بومی در قرن بیستم

تاریخ پژوهشگران بومی در این دوره، از دهه‌ی چهل میلادی شروع می‌شود؛ زمانی که «مرَب، ژوزه^۱» در سال ۱۹۳۱ میلادی کتاب «اسطوره‌های شرق^۲» خود را منتشر کرد. در سال ۱۹۳۵ میلادی، «آگوستو سوزا^۳» کتاب «امیلی درمنگهم» را که در مورد زندگانی حضرت محمد ۹ بود را ترجمه نمود. «ادواردو دیاس^۴» در سال ۱۹۴۰ میلادی، کتاب «اعراب و مسلمانان» را به رشته تحریر درآورد. یک سال بعد یعنی در سال ۱۹۴۱ میلادی «آنتونیو پینتو د کاروالیو^۵» کتاب «تاریخ ادیان» را ترجمه نمود. در سال ۱۹۶۱ «جینت ماریلییر^۶» کتاب «تفکر در زندگی محمد^۹» را ترجمه نمود. از دیگر پژوهشگران بومی می‌توان به سعید محمد الخطیب^۷ اشاره کرد که در سال ۱۹۸۱ میلادی، کتابی در مورد زندگانی پیامبر اکرم ۹ به رشته‌ی تحریر درآورد. در سال ۱۹۸۷ میلادی «مصطفی یازبک»، کتاب خود را در مورد اسپانیای مسلمان نوشت. از دیگر پژوهشگران بومی مسلمان می‌توان به «محمد احمد ابو فارس» اشاره کرد که دو کتاب از او در سال ۱۹۸۸ در شهر کوریچیبا منتشر شد.

-
۱. José Mereb.
 ۲. Lendas do Oriente.
 ۳. Augusto. Souza.
 ۴. Dias, Eduardo.
 ۵. António Pinto de Carvalho.
 ۶. Jeannette Marillier.
 ۷. El-khatib, Said Mohamad.

۲-۲- سیر تاریخی نقش پژوهشگران غیربومی

پژوهشگران غیربومی بسیاری، در روند شکل‌گیری پژوهش‌های تاریخ اسلام نقش داشته‌اند و می‌توان گفت بیشتر این پژوهشگران غیربومی، انگلیسی‌زبان‌ها، فرانسوی‌ها و مسلمانان هستند. در ادامه به گزیده‌ای از مهم‌ترین آثار پژوهشگران غیربومی در پژوهش‌های تاریخ اسلام در برزیل اشاره خواهیم کرد.

ابتدا باید به «روحی بیگ الخالدی»^۱ اشاره کرد که در سال ۱۹۱۲ میلادی کتاب «تاریخ الادب» از وی در برزیل چاپ شده است.

«امیلی درمنگهم»^۲ پژوهشگر فرانسوی است که کتاب «زندگی محمد»^۳ او در سال ۱۹۳۵ میلادی ترجمه شده است. البته دو کتاب دیگر از او در سال‌های بعد به زبان پرتغالی منتشر شد که آن‌ها نیز درباره حضرت محمد ۹ بود. پژوهشگر دیگر «ویلیامز جان آلدن»^۴ است که کتابی با نام «اسلام» را در سال ۱۹۶۴ میلادی ترجمه و منتشر کرد و در سال ۱۹۶۶ میلادی کتاب «پیامبر» از نویسنده لبنانی - جبران خلیل جبران^۵ را ترجمه و منتشر نمود. «میگوئل آندره»^۵ یکی دیگر از پژوهشگران فرانسوی بود که در سال ۱۹۷۱ میلادی کتابی برای برزیلی‌ها منتشر کرد. در سال ۱۹۸۹ کتاب «شناخت اسلام» اثر علامه ابوالعلا مودودی به زبان پرتغالی توسط «مرکز اسلامی سادیال» ترجمه شد. در سال ۱۹۹۶ کتاب «برنارد اف ریلی»^۶، نویسنده آمریکایی ترجمه شد. کتاب «شیعه در اسلام» اثر ارزشمند علامه طباطبایی، در سال ۱۹۹۷ توسط سفارت جمهوری اسلامی ایران ترجمه و منتشر شد.

-
۱. Al-Khalidi, Ruhibeq.
 ۲. Dermenghem, Émile, 1892.
 ۳. A vida de Mahomet.
 ۴. Williams, John Alden.
 ۵. Miquel, André.
 ۶. Reilly, Bernard F.

در قرن بیست و یکم نیز آثار پژوهشگران مشهور دیگری از مسلمانان، فرانسوی‌زبان‌ها و انگلیسی‌زبان‌ها به پرتغالی ترجمه شد. این محققان نیز در شکل‌گیری پژوهش‌های تاریخ اسلام در برزیل مؤثر بوده‌اند که به نام برخی از ایشان اشاره می‌شود.

از پژوهشگران غیربومی مسلمان می‌توان به شهید مطهری، امین مألوف، باقر الشریف القرشی، سید هاشم موسوی، طارق سلام مصری، احمد رشید پاکستانی، علی الطنطاوی، سید قطب و راجر گراودی^۱ فرانسوی تبار اشاره کرد.

از پژوهشگران فرانسوی می‌توان به «گوستاو لو بون»، «امیلی درمنگهم»، «گیلز کپل^۲»، «پائول نیزان^۳»، «رمی براگ»، «رابرت مانتران^۴» و «اندره میگوئل^۵» اشاره نمود که آثار آنها در برزیل و به زبان پرتغالی منتشر شده است.

آثار معروفی نیز از پژوهشگران انگلیسی و آمریکایی در برزیل ترجمه شده که از بین این پژوهشگران می‌توان از افرادی همچون «کارن آرمسترانگ^۶»، «تامارا سون^۷»، «ریچارد فلچر^۸»، «مارتین لینگز^۹»، «استیون رانسیمن^{۱۰}»، «کریستوفر تیرمن^{۱۱}»، «راجر

-
۱. Tamara Sonn.
 ۲. Gilles Kepel.
 ۳. Paul Nizan.
 ۴. Robert Mantran.
 ۵. André Miquel.
 ۶. Karen Armstrong.
 ۷. Tamara Sonn.
 ۸. Richard A. Fletcher.
 ۹. Martin Lings.
 ۱۰. Steven Runciman.
 ۱۱. Christopher Tyerman.

کراولی^۱، «پائول ال ویلیامز^۲»، «رینولد نیکولسن^۳»، «دبلیو. بی. بارتلت^۴» و «دزموند استوارت^۵» نام برد.

در این میان باید از پژوهشگر شهیر اسپانیایی، «خوان ورنست^۶» و محقق غیربومی دیگر از ایتالیا به نام «کلادئو لو جاکنو^۷» نام برد.

۳- سیر تاریخی اثرگذاری گرایش شیعی در پژوهش‌های تاریخ اسلام

شمار مسلمانان اهل تسنن و مؤسسات و مراکز اسلامی وابسته به آنها در برزیل بسیار بیشتر از شمار شیعیان و مؤسسات و مراکز وابسته به ایشان است و همین امر سبب فعالیت بیشتر اهل تسنن در تمامی مباحث اسلامی شده است. به نظر می‌رسد اگر بخواهیم تأثیر گرایش شیعی در تحقیقات تاریخ اسلام را مورد بررسی و مقایسه قرار بدهیم، باید میزان فعالیت‌های انجام‌شده را با ظرفیت بالقوه‌ای که گفتمان شیعی در منطقه‌ی آمریکای لاتین با رویکرد کلان و در کشور برزیل با رویکرد ویژه داراست، بسنجیم. ظرفیت بالقوه‌ی این گفتمان که نماد و پشتیبان آن جمهوری اسلامی ایران در منطقه‌ی آمریکای لاتین است، بسیار بیشتر از دیگر گفتمان‌های موجود در منطقه است که هر کدام از آنها با یکی از کشورهای اسلامی مرتبط هستند.

در هر صورت فعالیت‌هایی در پژوهش‌های تاریخ اسلام با گرایش شیعی انجام‌شده است که می‌توان برای آن سیر تاریخی ترسیم نمود. در سال ۱۹۸۷ میلادی، مقاله‌ای با

-
۱. Roger Crowley.
 ۲. Paul L. Williams.
 ۳. Reynold.A. Nicholson.
 ۴. W. B. Bartlett.
 ۵. Desmond Stewart.
 ۶. Joan Vernet.
 ۷. Claudio Lo Jacono.

عنوان «شیعیان در دانشگاه ایالتی سائوپائولو»^۱ چاپ شد که عنوان مقاله بسیار جالب توجه است. در همان سال مقاله‌ی دیگری به نام «مسلمانان در خاورمیانه: شیعه و سنی»^۲ در روزنامه سائوپائولو منتشر شد که وضعیت شیعه و سنی در خاورمیانه را تبیین می‌کرد.

در پایان‌نامه‌ها نیز به دو مورد می‌توان اشاره کرد که مربوط به گرایش شیعی است. در سال ۲۰۰۷ میلادی پایان‌نامه‌ای در بررسی موج تبلیغاتی انقلاب اسلامی ایران به رشته تحریر درآمد که پژوهشگر در آن ریشه‌های تاریخی انقلاب اسلامی ایران را پی‌جویی کرده است.^۳ پایان‌نامه‌ی دیگر درباره تاریخ فلسفه‌ی اسلامی است که در سال ۲۰۰۹ و با عنوان «نقش امید و شادی در مدینه‌ی فاضله‌ی فارابی»^۴ منتشر شد. نویسنده‌ی این اثر «جاکلینی بیروتی دل نرو»^۵ است. دکتر «میگوئل عطیه فیلهو» در سال ۲۰۱۰ رساله‌ی فوق دکترا‌ی خود را با موضوع «اصول نظریه‌ی فارابی در مورد ساکنان مدینه‌ی فاضله» به رشته‌ی تحریر درآورد.

در میان کتاب‌های مربوط به تاریخ اسلام، می‌توان کتاب‌هایی را با تأثیرپذیری از گرایش شیعی یافت. ابتدا می‌توان به کتاب «ایران، قدرت یک ملت و مذهب»^۶ اثر «کارلوس نیوتن» نام برد که در سال ۱۹۷۹ میلادی منتشر شد. در سال ۱۹۸۳ میلادی کتاب «قیام‌های شیعیان در اسلام از ۶۶۰ تا ۷۵۰ میلادی»^۷ توسط «فواد الخوری»^۸ به رشته‌ی تحریر درآمد. در سال ۱۹۹۷ و ۱۹۹۸ کتاب «شیعه در اسلام»، اثر علامه

۱. Xiitas da USP e CCE.

۲. Muculmanos no oriente medio xiitas e sunitas.

۳. ر.ک: قربانیان، محمد حسین- بررسی تحقیقات تاریخ اسلام در مراکز علمی برزیل- فصل پنجم.

۴. Da felicidade na Cidade Virtuosa de Alfarabi.

۵. Nero, Jacqueline Beyrouti Del.

۶. Ira: A força de um povo e sua religião.

۷. As revoluções xiitas no Islão (660-750).

۸. El-Khoury, Fouad 1945.

طباطبایی و «نهج البلاغه» توسط سفارت جمهوری اسلامی ایران به زبان پرتغالی منتشر شد. اثر دیگر، کتابی با عنوان «مطالعه‌ی ایران^۱» اثر «ایونته پینتو^۲» است که در سال ۲۰۰۵ میلادی منتشر شده است. در سال ۲۰۰۶ تا ۲۰۰۸ کتاب‌هایی در مورد قیام عاشورا و امام حسین علیه‌السلام، کتاب «فروغ ابدیت» اثر آیت‌الله سبحانی با عنوان زندگانی حضرت محمد ۹ و برخی دیگر از کتاب‌های اسلامی با محوریت مباحث تاریخی، توسط مرکز اسلامی برزیل منتشر شد. علی کامل، نویسنده‌ی کتاب «درباره اسلام^۳» در سال ۲۰۰۷ به‌طور کامل واقعه‌ی وفات پیامبر و بحران جانشینی وی را مطرح می‌کند که کاملاً منطبق بر نظریات شیعی است. در سال ۲۰۱۲ «آیدا رمضان هنانیا» نمایشنامه‌ای با عنوان «درام کربلا عزای امام حسین^۴» را منتشر کرد که بسیار مورد توجه قرار گرفت. این‌ها عمده آثاری بود که با گرایش شیعی به رشته تحریر درآمده و یا از آن تأثیر پذیرفته‌اند.

۴- سیر تاریخی ورود به مباحث تخصصی تاریخ اسلام

بسیاری از آثاری که مورد بررسی قرار گرفتند، مربوط به مباحث عمومی تاریخ اسلام است؛ مباحثی همچون تشریح اصول کلی اسلام، زندگی اجمالی شخصیت‌های اسلامی و شرح عمومی یک واقعه‌ی تاریخی اسلامی. یکی از سؤالات اصلی، میزان ورود به مباحث تخصصی است؛ این که «پژوهش‌های تاریخ اسلام در برزیل چقدر به سمت مباحث تخصصی تاریخ اسلام پیش رفته است؟» و «خوراک فکری قشر نخبگان در برزیل درباره تاریخ اسلام چه آثاری است؟»

۱. Descobrimdo o Irã.

۲. Pinto, Ivonete.

۳. Sobre o islã a afinidade entre muçulmanos, judeus e cristãos e as origens do terrorismo.

۴. O Drama de Karbala a Paixão de Imam Hussain.

با پاسخ‌دهی مناسب به این پرسش‌ها می‌توان دریافت که چه منابع دیگری را می‌توان برای این قشر در برزیل ارائه کرد.

۱-۴- سیر تاریخی آثار تخصصی در مورد تاریخ اسلام

۱. ۱۹۷۱، کتاب اسلام و تمدن اسلامی در قرن سیزدهم میلادی^۱، اثر «آندره میگوئل»
۲. ۱۹۷۲، کتاب «اقتصاد در شبه‌جزیره ایبری قدیم^۲» اثر گابریلا مارتین
۳. ۱۹۷۷، کتاب «گسترش اسلام از قرن هفتم تا یازدهم میلادی^۳» اثر روبرت مانتران
۴. ۱۹۸۳، کتاب «قیام‌های شیعیان در اسلام از ۶۶۰ تا ۷۵۰ میلادی^۴» اثر فواد الخوری
۵. ۱۹۸۴، پایان‌نامه‌ی «ماندگاری روح جامعه‌ی گوتیک بر جامعه‌ی مستعربین قرن نهم^۵» اثر «آنا ماریا فررا سانچز»
۶. ۱۹۹۳، کتاب «یهودیان و اعراب در شبه‌جزیره‌ی ایبری: ملاقات ادیان و گفتگوی فرهنگ‌ها^۶»
۷. ۱۹۹۸، کتاب «جنگ در قرون وسطی: بررسی اندیشه‌ی جنگ‌های صلیبی در اندلس^۷» اثر ریکاردو لوئیس کوستا

-
۱. Miquel, André, O Islame e a sua civilização séculos VII-XX, Edições Cosmos, 1971.
 ۲. Martín, Gabriela, A economia da Península Ibérica na antigüidade, Centro de Teologia e Ciências Humanas, 1972.
 ۳. Mantran, Robert, Expansão muçulmana (séculos VII-XI), Pioneira, 1977.
 ۴. El-Khoury, Fouad, As revoluções xiitas no Islão (660-750), Marco Zero, Sao Paulo, 1983.
 ۵. Sanchez-Beato, Ana Maria Ferreras, Conservacao do espirito gotico pela comunidade mocarebe do seculo ix, Sao Paulo, 1983.
 ۶. UNESCO, Judeus e árabes da Península ibérica encontro de religiões, diálogo de culturas, UNESCO, Lisbon, 1993.
 ۷. Costa, Ricardo Luiz Silveira da, A guerra na Idade Média estudo da mentalidade de cruzada na Península Ibérica, Paratodos, Rio de Janeiro, 1998.

۸. ۲۰۰۰، پایان‌نامه‌ی «قدرت زن‌ها در اندلس در میان نومسلمانان»^۱ اثر «ماريو دو کارنو پارتو سانتوز»
۹. ۲۰۰۰، مقاله‌ی «عربی‌سازی فلسفه»^۲ اثر «ژوزه کارلوس»
۱۰. ۲۰۰۰، کتاب «احساسات درونی ابن‌سینا»^۳ اثر میگوئل عطیه فیلهو
۱۱. ۲۰۰۲، مقاله‌ی «ماشین جنگ مذهبی اسلام با تکیه بر نظریات وبر»^۴ اثر «آنتونیو پیه روچی»
۱۲. ۲۰۰۲، پایان‌نامه‌ی «شعر زجل اندلسی با استفاده از اشعار بلند ابن قزمان القرطبی»^۵ اثر «میشل سلیمان»
۱۳. ۲۰۰۳، کتاب «جهاد: ظهور اسلام نظامی در آسیای مرکزی»^۶ اثر احمد رشید
۱۴. ۲۰۰۵، پایان‌نامه‌ی «چگونه ارزش‌های دینی در ساختارهای سیاسی و اجتماعی اسلامی نهادینه شده است»^۷ اثر «فابیو انریکه دا سیلوا»
۱۵. ۲۰۰۵، پایان‌نامه‌ی «ابن قزمان، کوردوبا در آتش عصبیت، اعراب، بربرها و اندلسی‌ها»^۸ اثر میشل سلیمان
۱۶. ۲۰۰۶، چندرسانه‌ای «جایگاه کلیسای کاتولیک در اندلس قبل از نفوذ مسلمین در قرن هشتم میلادی»^۱ اثر «آماندا پیرا دیاس»

۱. Santos, Maria do Carmo Parente, O poder feminino na Península Ibérica da Reconquista, USP, Sao Paulo, 2000.

۲. Estevao, Jose Carlos, Filosofar em árabe, Jornal de Resenhas, Sao Paulo, 13th May 2000, Page 6.

۳. Attie Filho, Miguel, Os sentidos internos em Ibn Sina (Avicena), EDIPUCRS, Porto Alegre, 2000.

۴. Máquina de guerra religiosa O Islã visto por Weber.

۵. Poética do Zajal Andalus panegírico de longa extensão de Ibn Quzmân Alqurtubî (Alandalus, M. 555H. / 1160 C).

۶. Jihad: a ascensão do islamismo militante na Ásia Central.

۷. Islam valores religiosos como fundamentos da ordem social e política.

۸. IBN-Quzmân de Córdoba à luz da Asabiyyah árabes, berberes e andaluses.

۱۷. ۲۰۰۶، مقاله‌ی «عقل در کتاب النفس ابن سینا»^۲ اثر میگوئل عطیه فیلهو
۱۸. ۲۰۰۶، مقاله‌ی «شعر و متافیزیک در آثار ابن سینا»^۳ اثر میگوئل عطیه فیلهو
۱۹. ۲۰۰۶، مقاله‌ی «سیر اندیشه در عرب»^۴ اثر میگوئل عطیه فیلهو
۲۰. ۲۰۰۷، کتاب «ابن گلدون و نظریه‌ی زوال دولت‌ها»^۵ اثر ریچارد مکس د آراوجو
۲۱. ۲۰۰۷، کتاب «میراث ادب عربی پیش از اسلام و تأثیر آن بر فرهنگ اعراب»^۶ اثر آیدا رمضان هنانیا
۲۲. ۲۰۰۸، مقاله‌ی «الکندی اولین فیلسوف»^۷ اثر میگوئل عطیه فیلهو
۲۳. ۲۰۰۸، مقاله‌ی «روش ابن سینا در تقسیم علوم»^۸ اثر میگوئل عطیه فیلهو
۲۴. ۲۰۰۸، مقاله‌ی «انعکاس مدنیت اورشلیم در اشعار عربی»^۹ اثر میگوئل عطیه فیلهو
۲۵. ۲۰۰۹، پایان‌نامه‌ی «پژوهشی در مورد مسجد ابن طولون به‌عنوان نماد معماری تمدن عربی» اثر «لیگیا فریرا روکو»
۲۶. ۲۰۰۹، پایان‌نامه‌ی «ابن الرشد و مفهوم تأویل در کتاب فصل المقال»^{۱۰} اثر «آنا روسا مارتینو»

-
۱. O posicionamento da igreja católica perante o estabelecimento mulçumano na península Ibérica no século VIII.
۲. O intelecto no Kitāb al-nafs de Ibn Sinā.
۳. Poesia e metafísica na obra de Avicena.
۴. Pensar em árabe.
۵. Ibn Khaldun a idéia de decadência dos estados.
۶. O patrimônio literário pré-islâmico e sua repercussão na cultura árabe.
۷. A filosofia primeira Alkindi.
۸. Indicações a respeito da divisão das ciências em Inn Sina (Avicena).
۹. A cidade de Jerusalém e as representações urbanas na literatura árabe.
۱۰. Covelli, Anna Rosa Martino, Ibn_Rusd: a noção de ta'wil no Fasl almaqal, Dissertação de Mestrado, São Paulo, Unidade da USP, 2009.

۲۷. ۲۰۰۹، پایان‌نامه‌ی «ابن خلدون بررسی نگاه به تاریخ در جهان اسلام میانه در مقدمه ابن خلدون^۱» اثر «کامیلا کالوارنگا کنها»
۲۸. ۲۰۱۰، مقاله‌ی «حضور البغدادی دوم در برزیل^۲» اثر میگوئل عطیه فیلهو
۲۹. ۲۰۱۰، پایان‌نامه‌ی «روابط مسلمانان و مسیحیان در اندلس از نگاه کلیسا^۳» اثر «آماندا فریرا دیاس»
۳۰. ۲۰۱۰، پایان‌نامه‌ی «بررسی کتاب فارابی با رویکرد اصول اندیشه‌ای ساکنان مدینه‌ی فاضله» اثر میگوئل عطیه فیلهو
۳۱. ۲۰۱۰، مقاله‌ی اشعار ابونواس در قرن هشت و نهم اشعاری از بغداد^۴، اثر «والنیس نگوئیرا»
۳۲. ۲۰۱۰، پایان‌نامه‌ی «طبقات الامم» (دسته‌بندی مردم) از صاعد الاندلسی، اثر «صفا آلفرد ابو شهلا».

۱. IBN Khaldûn (1332-1406) o estudo da produção do conhecimento histórico no mundo islâmico medieval através de reflexões na obra Al-Muqaddima.
۲. O Brasil segundo Al-Baghdâdi.
۳. As relações entre cristãos e muçulmanos na Península Ibérica perspectivas e práticas da igreja ibérica a partir da análise da Crônica Profética de Pseudo-Ezequiel (século IX).
۴. O poeta da edição Abu Nawas (séculos 8-9), poeta de Bagdá.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

پژوهش‌های تاریخ اسلام در برزیل، کمتر از دو دهه است که شکل جدی به خود گرفته است. به نظر می‌رسد با توجه به تحولات سریع منطقه‌ی خاورمیانه، روند شکل‌گیری پژوهش‌های جدی‌تر در سال‌های پیش رو، سرعت بیشتری به خود خواهد گرفت. عمده‌ی مقالات و پایان‌نامه‌های تخصصی بعد از سال ۲۰۰۰ میلادی، به رشته تحریر درآمده‌اند و بخش بزرگی از کتاب‌ها نیز مربوط به همین دوره‌ی زمانی هستند.

گرایش شیعی که نماد آن انقلاب اسلامی ایران است، هنوز تا جایگاه واقعی خود در میان این‌گونه پژوهش‌ها فاصله‌ی زیادی دارد اما تمایل سیاسی و اجتماعی به مبانی انقلاب اسلامی در برزیل، به‌وضوح دیده می‌شود و مفاهیمی همچون مبارزه عملی و نظری با استکبار و استعمار بین‌المللی، استقلال و آزادی واقعی جوامع و نوع نگاه انقلاب اسلامی به اقشار مختلف یک جامعه، مشتاقان بسیاری در لایه‌های مختلف اجتماعی برزیل پیدا کرده است اما نفوذ این مفاهیم به مراکز علمی و فرهنگی برزیل، چندان قابل توجه نبوده است، درحالی‌که ظرفیت فعالیت‌های بیشتر، فراهم است.

در میان پژوهش‌های تاریخ اسلام، شمار قابل توجهی از این آثار به مباحث تخصصی تاریخ اسلام پرداخته‌اند و این امر بیشتر به لطف حضور عرب-برزیلی‌های بومی بوده است که سعی در حفظ و نشر ریشه‌های فرهنگی و مذهبی خود دارند. به نظر می‌رسد پژوهش حاضر، زمانی می‌تواند به نتیجه‌ی مطلوب برسد که پژوهش‌هایی در این حوزه و در دیگر حوزه‌های علوم اسلامی همچون کلام، فلسفه، فقه و حقوق و حتی درباره رویدادهای معاصر جهان اسلام؛ موردتحقیق قرار گیرد تا پازل‌های مختلف یک پژوهش جامع درباره وضعیت پژوهش‌ها و مطالعات اسلامی در برزیل کامل شود. نکته پایانی اینکه می‌توان این شکل از پژوهش را در کشورهای مختلف که بنا بر جهاتی در تبلیغات اسلامی اهمیت دارند، پیگیری کرد.